

REGIONINIO IŠSKIRTINUMO ŽYMĖS LIETUVININKŲ SMULKIOJOJE TAUTOSAKOJE

KAZYS GRIGAS

Mažoji Lietuva šiandien mums kaip pasaka. Išstisus šimtmečius balansavusi ant išnykimo ir išlikimo ribos ir pagaliau mūsų akyse beveik visai sunaikinta, ji tebešvyti nuostabia tautinės kultūros šviesa. Pasirodo, kad kalba – patvaresnis turtas už materialiosios kultūros paminklus. Seniai ten sodybų medines gryčias, kitus pastatus pakeitė iš raudonų plytų sumūrytos, čerpėmis dengtos trobos, o po Antrojo pasaulinio karo ir jos (kurios liko neišdaužytos) pradėjo smarkiai nykti – vis giliau smenga į žemę, gožiamos vešlių dilgėlynų. Per karą sunaikintas Karaliaučiuje buvęs Lietuvininkų buities muziejus. Pasikeitė žemės veidas, o kalbos, tautosakos dalykai, kiek jų suspėta anais laikais užrašyti, tebebyloja apie kadaise čia plazdėjusią lietuvišką dvasią, kartoja ir kartoja lietuviško žodžio aidus. Seniausi spausdinti lietuvių tekstai pasirodė kaip tik čia, lietuvininkų žemėje, ilgai pirmavusioje palyginti su Didžiąja Lietuva ir raštijos kiekiu, ir kalbos kultūra. Daug anksčiau negu kitur Lietuvoje čia pradėta rinkti tautosaka. XVII–XVIII a. surinkta ir iki šių dienų išsaugota dideli jos pluoštai, tuo tarpu kitur Lietuvoje jos rinkimas įsibėgėjo tik XIX a. Daugiausia surinkta smulkiosios tautosakos ir frazeologijos, nes bene pati svarbiausia paskata orientuotis į liaudies kūrybą buvo kalbinė.

Kaip su vietos lietuviais kalbėtis bažnyčioje, kaip juos mokyti tikėjimo tiesų, kaip į juos prabilti raštuose, parūpo ne vienam XVII–XVIII a. progresyviam dvasininkui, kai kuriems šviesuoliams. Įsiliepsnojo vadinamasis kalbinis ginčas, kuris atkreipė dėmesį į paprastų kaimo žmonių kalbą, patarles, priežodžius, dainas kaip gerus tos kalbos pavyzdžius. Išgarsėjo Mykolo Mėrlino (*Mörlin*) traktatas, pavadintas „Pagrindiniu lietuvių kalbos principu“ (1706). Lietuviškų raštų autoriai – Danielius Kleinas (*Klein*), Frydrichas Pretorijus (*Prätorius*), Pilypas Ruigys (*Ruhig*), Gotfrydas Ostermejeris (*Ostermeyer*), Kristijonas Milkus (*Mielcke*) – vis plačiau ir įvairiau pradėjo remtis iš gyvosios kalbos imtais tektais. Visus juos lenkė garsusis lietuvių – vokiečių ir

vokiečių – lietuvių kalbų žodynų kūrėjas Jokūbas Brodovskis (*Brodowsky*), savo didžiuliam darbe XVIII a. pirmojoje pusėje panaudojęs 2000 priežodžių, daugiau kaip 100 mįslių. Beje, žodžio „priežodžiai“ („*Sprichwörter*“) sąvoką Brodovskis tituliniam žodyno lape vartojo turėdamas galvoje ir patarles, ir frazeologizmus, kaip juos šiandien supranta lingvistai, ir keiksmus, ir linkėjimus, ir dar kai kurias stereotipines frazes. Jurgis Lebedys visa tai kartu su mįslėmis 1956 m. pavadino smulkiaja tautosaka. Yra išlikęs, tiesa, ne visas, Brodovskio žodyne naudotas stambus patarlių, priežodžių, frazeologizmų, mįslių rinkinys, Lebedžio spėjimu, sudarytas tarp 1654–1701 metų. Šis rinkinys ir Brodovskio žodynai – pirmasis stambus lietuvių patarlių ir frazeologijos tekstų šaltinis, neįkainojamas ne tik dėl kalbos duomenų, bet ir dėl gausių kultūros istorijos atspindžių. Juose, kaip ir kituose į Mažosios Lietuvos XVII–XVIII a. raštus patekusiųose tekstuose, Lebedžio išrankiotuose ir 1956 m. paskelbtuose (SLT), išgirstame gyvą ir tikrą tos lietuvių genties balsą.

Visi šio leidinio tekstai parankūs retrospektyviniams žodinės kūrybos stebėjimams. Jie prašosi lyginami su tuo, kas dar gyva tautoje šiandien. Iš jų galima numatyti, kas ir kaip galėjo būti sakoma keli šimtai metų prieš užrašant atitinkamus tekstus. Surinkti vien Mažajoje Lietuvoje, jie parankūs lyginti su tuo, kas buvo arba ir yra kituose lietuvių kalbos plotuose, o tai labai reikšminga ir dialektologijos, ir kalbos istorijos, ir pagaliau kultūros istorijos aspektais. Čia kiek tik nori stereotipinių frazių, bendrų visiems lietuviams, dažnai turinčių atitikmenų kitur Europoje. Lygiai taip pat apstu retų, savitų, kituose šaltiniuose neaptinkamų arba retai pasitaikančių posakių, prabylančių į mus dabar jau nebevartojamais, o gal kituose regionuose ir nežinotais vaizdais, motyvais, prasmėmis. Prie pastarųjų šiame straipsnyje ir mėginama apsisototi – nusikelti į anuos laikus, į XVII–XVIII a. lietuvininkų pasaulį. Gal smulkiosios tautosakos tekstai padės atpažinti šiam istoriniam Lietuvos plotui būdingus regioninius savitumus, pamatyti vieną kitą retą ir įdomų bruožą, iliustruojantį anų laikų, ano pakraščio lietuvių kalbos grožį.

Beveik visi frazeologizmai ir žymi dalis patarlių yra metaforos, palyginimai. Kiekvienas posakis netiesioginių ar tiesioginių palyginimų, simbolių kalba ką nors pasako apie ano meto tikrovę. Kita patarlių dalis ir beveik visi keiksmi bei etiketo formulės vartota tiesioginėmis reikšmėmis. Daiktai, procesai, žmogaus vidinės būsenos tokiuose tekstuose vadinama tikraisiais vardais, o keiksmuose ir linkėjimuose eksploatuojama ir maginė žodžių bei frazių semantika. Taip vienais atvejais tiesioginėmis charakteristikomis, kitais – meninių vaizdų kalba lietuvininkai reiškė savo nuostatas, jausmus, įspūdžius. Jų posakiai ir replikos ir mums šiandien šį tą primena, žinoma, jei tik jų prasmes pajėgiame bent apytikriai atspėti.

Atspėti ne visada lengva, kartais beveik neįmanoma, ir vis dėlto skaityti lietuvininkų frazeologiją visad įdomu, naudinga. Net ir nesuprasdami atskirų metaforų ir simbolių tikrųjų reikšmių, pajuntame jų stilistikos trauką, poetinės išmonės žavesį. Štai keletas frazeologizmų, kurių metaforos palyginti atviros, tokios, kad jų emocinį kryptingumą nesunku suvokti iš gyvosios kalbos tradicijos.

Cituojame kelis pavyzdžius. „Už nosies turgaus neregį“ (SLT, p. 331) – būdavo sakoma apie nesusigaudantį, tokį, kuris nesugeba atskirti svarbių dalykų nuo smulkmenų. Kad šis posakis vartotas tokia prasme, matyti iš

Brodovskio prieraišo: „Ar tu aklas, kad viso to nematai?“ Didžiojoje Lietuvoje iki šiol gyvas kitas panašus posakis – „Per medžius miško nemato“. Lietuvių patarlių kartotekos ir didžiojo „Lietuvių kalbos žodyno“ duomenimis, pastaroji frazė iliustruoja tą pačią mintį ir yra gana populiarė, o Brodovskio žodyno tekstas su nosies ir turgaus motyvu Didžiojoje Lietuvoje beveik nežinomas. „Džiaukis kakaliu, o ne manim[i]“ (SLT, p. 217) – sakyta kratantis kieno artumo. Ar neprimena ši frazė atvejų, kai statoko būdo mergina atstumi kokio vyriškio glamones? Šio posakio nė vieno varianto Didžiosios Lietuvos šaltiniuose nepasitaikė rasti. „Neganda susiremia ragais“ (SLT, p. 71) – skaitome Brodovskio žodyne vaizdingą frazę, paaiškintą kitu taip pat vaizdingu, matyt, plačiau žinomu posakiu „Viena bėda kitai ranką paduoda“ (ten pat). Brodovskio tekstą su ragų motyvu savo chrestomatijoje yra panaudojęs A. Šleicheris, o iš jo nusirašę keli kiti lietuvių patarlių rinkėjai. Kitų duomenų apie šio posakio gyvavimą ne Mažojoje Lietuvoje neturime. „Vabalus leidž[ia], o muses spendž[ia] vor[a]tinkliu“ (SLT, p. 81) – tai Brodovskio žodyne teikiamas priežodis kaip vokiško „Kleine Diebe hängst man, grosse Diebe läst man laufen“ atitikmuo. Didelių ir mažų vagių motyvai visai taip pat artikuliuojami ne tik vokiečių, bet ir lietuvių, ir kitų Europos tautų, o cituotame Brodovskio tekste panaudotas stambių vabalų ir mažų muselių įvaizdis kur kas meniškesnis, kituose šaltiniuose neaptinkamas.

Taip pat Brodovskio žodyne skaitome ironišką pastabą „Ateik nuogs – parsineši antyje“ (SLT, p. 339). Visai adekvatus tekstas Lietuvoje užrašytas tik vienąsyk, tad galima spėti, kad jis perimtas iš Brodovskio per Šleicherio chrestomatiją. Tiesa, užrašyta pora jam giminųjų tekstų. Tai frazeologizmai „Bus ir nuogam už ančio“ (LTt 5, p. 296) ir „Prikuls jisai nuogaliui antyje“ (VLCh 2, p. 451). Vadinasi, ir dabartinėje etnografinėje Lietuvoje ironiška pastaba apie nuogaliaus antį yra buvusi žinoma, tik čia, matyt, ji vartota kitu pavidalu. Sunku susilaikyti nepaminėjus ypač vaizdingo frazeologizmo „Saulės lanksmu atsilenksiu“ (SLT, p. 319). Vokiškai jis Brodovskio paaiškintas kita hiperbole – „Ich will ihm tausend Meilen aus dem Wege gehen“ („Suksiu nuo jo iš kelio per tūkstantį mylių“). Galima tik stebėtis paprasto artojo sugebėjimu taip gražiai įprasminti saulės įvaizdį. Kitur Lietuvoje šis įvaizdis randamas tik seniausiuose šaltiniuose.

Su plačiai bent keliuose lietuvių dainų tipuose generuojamu užžėlusiu takelių motyvu pastebimai siejasi frazė „Užžels beržai kelelius, užries dobilai takelius“ (SLT, p. 165). Įvaizdis labai lyriškas, tikras frazeologijos šedevras. Turimų šaltinių duomenimis, Brodovskio naudotame smulkiosios tautosakos rinkinyje įrašytas tekstas vienintelis, taigi greičiausiai yra tik Mažosios Lietuvos čiabuvių savastis. Jis rinkinyje niekaip nepaaiškintas, nes užžėlusiu takelių simbolis rinkinio sudarytojui, matyt, ir be to buvo suprantamas. Suprantame jį ir mes, nes minėtų dainų, kuriose jis savaip modeliuojamas, semantika aiški. Nepasitaikė kitur aptikti Frydricho Pretorijaus žodyno priede įrašyto frazeologizmo „Jie vartus man atkėlė“ (SLT, p. 539) nei ten pat pridėtos jo negatyviosios redakcijos „Jie vartus man neatkėlė“. Pirmoji redakcija paaiškinta žodžiais „Jie mane su džiaugsmu ir noru priėmė“, antroji – neigiamai įprasmintu tų pačių sąvokų deriniu. O mums šiandien buitiski atkeltų – neatkeltų vartų motyvai gyvai primena buvusią ryškia kaimo sodybų detalę, gražiai ir prasmingai lietuvininkų panaudotą frazeologizmo forma.

Žemdirbių buities detalėmis ataugtos filosofinio turinio frazės. Jų aptariamuose šaltiniuose yra. Pacituosime tik porą. „Veislė veislės neatleidžia“ (SLT, p. 597) – teigia vienas Ruigio tekstas. Taip būdavę sakoma pabrėžiant žmogaus prigimties jėgą. Žemdirbių sąvokomis mąstyta ir kalbėta sukuriant patarlės „Gerieji retai sėti *arba* dygsta“ (SLT, p. 351) meninį įvaizdį. Metonimijų paskirtį gavę žodžiai *sėti* ir *dygti* tik iš dalies suteikia posakiui perkeltinę reikšmę. Matyt, todėl Brodovskis, citavęs šią patarlę savo žodyne, jos prasmės neaiškino. Ji kiekvienam nesunkiai suvokiama: gerų žmonių nedaug. O mes šiandien gėrimės XVII–XVIII a. gyvenusių lietuvininkų menine išmone, sugebėjimu taip paprastai ir gyvai apibendrinti atskirus tikrovės faktus. Greičiausiai tai jų, Mažosios Lietuvos būrų, aplinkoje atsiradęs ir plačiai vartotas meninis įvaizdis, nes Didžiojoje Lietuvoje užfiksuotų variantų, atrodo, nesama.

Neapsistosisime prie frazių, suprantamų visai tiesioginėmis reikšmėmis. Jos įtaigios, žmonių mėgstamos dėl pastebėjimų taiklumo, apibendrinimų lakoniškumo, bet kalbos išraiškingumu neprilygsta vaizdingosioms. Pastarosiose, užrašytose apytikriai prieš tris šimtus metų, kartais susiduriame su itin retais, šiandien sunkiai suvokiamais motyvais. Visa laimė, jų prasmes žodynų ir kitų kalbinių darbų autoriai aiškino. „Balti stalai pataisyti, margi kraigai pastatyti“ (SLT, p. 259) – pakiliai, retoriniu stiliumi būdavo pasakoma, kad štai jau viskas paruošta. Dar mįslingesnis frazeologizmas „Vadžiōs tave šilais nuoga, trakais basą“ (SLT, p. 245). Jei patikėsime prie frazeologizmo Brodovskio pridėtu priedu, taip būdavo įspėjama mergina per daug nepasikliauti partnerio palankumu. „Jis tave mylės, bet neves“ – sakoma paaiškinime, ir iškart aiškėja drastiško įvaizdžio prasmė. Neįprasta mums Milkaus žodyne įrašyta frazė „Užsigeidė snaigalą paragaut“ (SLT, p. 627). Paaiškinta, kad taip būdavo sakoma įnoringam asmeniui. „Drūts ožys milžti“ (SLT, p. 267) – Brodovskio žodžiais, tai pastaba apie užkietėjusį šykštuolį. „Jau brauki su lapais, tik šakučius palieki“ (SLT, p. 285) – nuotaikingas priekaištas per akis meluojančiam, o apie be saiko geriantį būdavę užsimeinama palyginimu „Kaip ant krosnies pila“ (SLT, p. 117). Pridursime, kad žodžiu *krosnis* lietuvininkai vadindavo pirtyse naudojamas akmenų krūsnis, o gyvenamosioms patalpoms šildyti kūrendavo *kakalį*, ir bus lengviau suprasti frazeologizmo vaizdo kilmę. Ant įkaitintų akmenų krosnies pilamas vanduo sukelia karštus garus, tai ir asocijavosi su alkoholio gėrimu, įkaitimu nuo jo. Ko gero, iš ritualinio užgėrimo papročio, užsilaikiusio iš pagonybės laikų, bus pavaldėtas frazeologizmas „Užgerk su kaušeliu“ (SLT, p. 381). Taip būdavę pabrėžiama, kad jau baigta: ką praradai, nebeatgausi. Brodovskio žodyne ir Ruigio „Lietuvių kalbos tyrinėjime“ yra frazė „Perėmė ap[v]yniai misą“ (SLT, p. 315, 593), paaiškinta žodžiais „Ir gers žmogus gali supykti“. Pastaba padeda suprasti meninio vaizdo ryšį su tikrove. Socialinė skurdžių padėtis atsiskleidžia patarlėje „Ubago ramstis (ramtis) neįeis į javus“ (SLT, p. 163). Ji paaiškinta: „Vargšas, kuris neturi gyvulių, nepadarys jokios žalos javuose“. O mes galime tik stebėtis taip kalbėjusių žmonių kūrybingumu, sugebėjimu kurti tokius raiškius įvaizdžius.

Kai kurie frazeologizmai yra tobulos poetinės kalbos miniatiūros, pasižymi dideliu emociniu krūviu. „Jei kalbi, prabliūvi, jei nekalbi, dūšia skaust“ (SLT, p. 61) – sakoma vienu iš Brodovskio panaudotų tekstų. Ar įmanoma

dar tikriau apsakyti jautraus žmogaus vidinį sopulį? Skaudžiai sukrėsto, susigūžusio savo kančioje individo jausmai kaip styga – vos paliesta, ji prabyla širdį veriančiu virpėjimu. Prieš kelis šimtmečius gyvenęs Mažosios Lietuvos būras turėjo tai labai tvirtai suvokti, kad sugebėjo taip prasmingai prabilti apie kančią. „Akmuo stabutis, vanduo neramutis“ (SLT, p. 87) – Brodovskio niekaip nepaaiškintas posakis. Jokiuose šaltiniuose kito tokio pat ar bent panašaus frazeologizmo nerandame. Belieka spėlioti, kad tai vaizdinga užuomina apie skirtingo temperamento žmones – ramų, sunkiai išjudinamą ir jo priešingybę nenuoramą. O jei ir ne tai norėta pabrėžti šiuo posakiu, jis vis tiek veikia mūsų vaizduotę – išraiškingi garsų sąskambiai ir deminutyvų semantika tebešvyti kaip pavaizduota gamtos detalė.

Frazeologizmai ir patarlės – kalbos priemonėmis išreikšti pažinimo, išminties, teigiamų ir neigiamų išpūdžių apibendrinimai. Tai įvairiausių pastebėjimų margumynas – ir žmogaus vidinių būsenų, ir jo elgesio, ir dorybių, ir ydų, ir pajuokos, ir pasigėrėjimo raiškos kodai. Kas kita keiksmas ir prakeiksmas – magiškų lėmimų, negatyvių emocijų proveržių išsikūnijimai. Į senuosius lietuvininkų frazeologijos šaltinius šių ypač ekspresyvių stereotipų pateko ne taip jau mažai. Daugiausia tai prakeiksmų tipo sušukimai – pikti pragaišties, nelaimių linkėjimai: „Kad tave vilks pagriebtų“ (SLT, p. 399), „Kad tu ant galgių pareitum[b]jei!“ (ten pat), „Ima jį balti arimai“ (SLT, p. 393), „Kad tu koją palūžtum[b]jei!“ (SLT, p. 399). Panašiai apmaudas nugiežiamas ir kitur Lietuvoje, tačiau beveik kiekvienas lietuvininkų prakeiksmas turi ir šį tą savito. Čia ir archajiškos, matyt, Mažojoje Lietuvoje ilgiausiai išsilaikiusios priesagos *-bei*, ir germanizmas *galgės* (kartuvės), ir įdomus arimų motyvas. Prakeiksmų frazėse dažnai susiduriame su mitiniais vaizdiniais: „Kad tave giltinė pasmaugtų“ (SLT, p. 621), „Kad tu žemėj nerimum[b]jei“ (SLT, p. 401), „Kad tave perkūnas sukultų“ (SLT, p. 529). Pastarasis apie 1674 m. užrašytas keliauninko J. A. Brando (*Brand*), pridūrusio pastabą, kad tai jų (lietuvininkų) pikčiausias keiksmas, o Brodovskio žodyno analogiškame prakeiksme perkūnas vadinamas dievaičiu – neabejotinas mitinės pasaulėžiūros reliktas.

Prakeiksmų priešingybė – linkėjimai, pasveikinimai, atsakymai į pasveikinimus, ritualinės, kai kurios kitos suformulėjusios etiketo manifestacijos. Jų taip pat aptariamuosiuose šaltiniuose yra. Savitas ten randamas amžino atilsio palinkėjimo atitikmuo „Kad linksmas danguj būtų“ (SLT, p. 395). Gyviesiems būdavo linkima „Kad Dievs sveikatos nepavydėtų“ (ten pat), o atradus valgančius būdavo sakoma „Kad Dievs paskalsintų“ (SLT, p. 393). Nuoširdaus gerumo jausmas perteikiamas siunčiant kam linkėjimus per kitą asmenį – „Duok šimtą gerų dienelių, duok šimtą labų naktelių“ (SLT, p. 391). Prie visur Lietuvoje iki šiol gyvo dirbančiųjų pasveikinimo „Dieve padėk“ prirašytas atitikmuo „Dieve duok giliukį“ (SLT, p. 389).

Kaip ir kitur žmonės, mėgo lietuvininkai pašmaikštauti. Pavyzdžiui, į palinkėjimą „Padeides!“ atsakoma „Dėkui, ale valgyt nepeši“ (SLT, p. 405), o atsakant pasiteiravusiam, kaip sekasi („Kaip destis jums?“), būdavo kartais pasiguodžiama „Kaip žirniams pakelej“ arba „Bešnypščiančiame kaip šlapią kūrendami“ (SLT, p. 63). Įdomi Brodovskio žodyno teikiama formulė „Atsiprašius nuo Dievo, nuo stalo ir gerų žmonių“ (SLT, p. 387). Kitas tame pat žodyne įrašytas variantas išplėstas. Jame įvardytos minimų realių sakra-

linės prasmės: stalas – šventas, duona – dieniška (kasdieninė). Atsiprašoma ne tik gerų žmonių, bet ir gerų (*viežlibų*) kunigų (SLT, p. 403). Deja, ritualas ar kiti iškilūs aktai, kurie būdavo palydimi tokiomis nuolankaus atsiprašymo formulėmis, šaltinyje nepaaiškinta. Tik iš įvardytų adresatų matyt, kad tai papročių ir elgesio normų sąlygoto vyksmo detalė. Pietizmu dvelkia švento stalo, kasdieninės duonos motyvai.

Su lietuvininkais bendravę ir juos pažinę vokiečiai yra sukūrę posakį, kad lietuvis (*Litauer*) į mišką išjoja raitas, o sugrįžta namo važiuotas. Norėta visų pirma pasakyti, kad šie žmonės moka beveik viską pasigaminti iš medžio, nenaudodami geležies, tačiau kartu tai buvo pripažinimas, kad jie labai nagingi. O mūsų čia paviršutiniškai apžvelgta aforistinė lietuvininkų kūryba iškalbingai primena jų dvasios kultūrą, poetinius sugebėjimus, estetinę nuovoką, taurias etikos normas. Jų frazeologija kartu su lyrinėmis dainomis sudaro šios mūsų tautos dalies kultūros istorijos aukso fondą.

REGIONAL FEATURES OF MINOR GENRES OF FOLKLORE OF THE LIETUVININKAI (RESIDENTS OF LITHUANIA MINOR)

KAZYS GRIGAS

Summary

Lithuania Minor was to present the very first examples of Lithuanian folklore. They are comparatively abundant and diverse, mainly proverbs, by-words, phraseology and riddles. Collections and separate piece of written source, dating back to the 17th-18th centuries and having reached our time, present a great amount of information on the spiritual culture of the Lithuanian country people of those days and that area. They provide unique data for the history of the Lithuanian language and folklore and help one to become convinced of the common folklore traditions of Lithuania Major and Lithuania Minor, nevertheless presenting some important regional indications, details of the artistic expressiveness of the language, archaisms, untraced in the folklore collected in some other parts of Lithuania. A sheaf of the former featuring such motifs and stylistic figures has been given attention to. Cited and briefly dealt with are more than thirty proverbs maledictions, wishes, phraseological texts with an attempt of a display of their cognitive and aesthetic value.